

МОВОСВІТ МИХАЙЛА СТЕЛЬМАХА

Світлана Єрмоленко

ДУМА ПРО ЗЕМЛЮ, РОЗМОВА З ЗЕМЛЕЮ У МОВОМИСЛЕННІ М. СТЕЛЬМАХА

Написані в 60-ті роки ХХ ст., у часи т. зв. «відлиги», твори Михайла Стельмаха «Хліб і сіль», «Кров людська — не водиця» привернули увагу читачів до вічних тем людського буття, актуалізували тему **землі**, таку знакову для українського світобачення й, зокрема, для художньої мовотворчості: згадаймо твори «Земля» Ольги Кобилянської, «Fata morgana» Михайла Коцюбинського...

Революція початку ХХ ст. в Україні, національно-визвольні змагання, громадянська війна загострили національні, соціальні проблеми. Радянські ідеологічні стереотипи не могли не позначитися на трактуванні історичних подій, зображених у романах. Проте художнє мислення письменника долало стереотипи, а увага до художньої деталі, до відтворення особливостей української мови з її ліризмом і гумором, високою поезією і гіркою правдою реалій поглиблюють наше пізнання позачасових дум українських селян про землю. Ці думи цементують, пронизують наскрізною ідеєю художню оповідь з її авторською, невласне авторською, прямою, невласне прямою мовою персонажів. У діалогах та монологах усіма відтінками змісту, влучністю відтворених життєвих ситуацій і зображених людських характерів позначені вживані автором фразеологізми, близькі до них усно-розмовні вислови, а також поетичні

метафори та сентенції про землю, що сприймаються як афоризми із узагальненою семантикою.

Слово *земля* — компонент багатьох усталених висловів, зафіксованих у текстах М. Стельмаха, напр.: *ити на край землі; піти за тридев'ять земель; провалитися, мов крізь землю; земля йому пухом; така біда, що хоч живим у землю лізь; ходити коло землі* тощо. Крім таких загальнономовних фразеологізмів, джерелом яких є розмовний стиль, письменник переносить читача у світ поетичних дум про землю. Це висловлювання про багату й бідну, далеку й рідну, святую і грішную землю: *Однак, яка не блаженська вона [оселя], яким не є мочар, тітка і ним дорожить, бо ж це свята земля, дарма, що на ній нічого, крім ситняку і дротянки, не росте* (Стельмах М. П. Твори в 7-и т. — К., 1982. — Том I. — Хліб і сіль. Роман. — С. 157; далі — Хліб); *Одним думалось про далеку землю, другим зелено малювались оті сім десятин, що десь міряє таємничий селянський синод, а треті знов покладалися лише на свої законні півтори десятини, які не додав їм пан після голодної волі* (Хліб, 215); *На кожній дворянській десятині нашої Подільської губернії висить п'ятдесят шість карбованців боргу. А це ж найбагатша земля наших предків, про яку, як вам відомо, й досі співають: «На Поділлі хліб на кіллі, пироги на плоти...»* (Хліб, 59).

Найчастотніше у текстах М. Стельмаха те із загальнономовних значень слова *земля*, яке реалізоване в конкретному слововживанні із значенням 'грунт', 'земельна ділянка'. І це закономірно: адже йдеться у творах про землю як власність, що забезпечує добробут селянської родини. Тому й відтворено реальні розмови селян про свою, селянську і панську землю, пор.: *Бачиш, пан галасує, що селянська земля в лісі належала йому ще з кріпаччини. Але є в нашому селі така земля, яка ніколи не належала Стадницьким, але вони захопили її* (Хліб, 366); *Нема тепер панської — є наша земля, — не помічає Тимофій, що повторює слова Мірошниченка* (Стельмах М. П. Твори в 7-и т. — К., 1982. — Том 2. — Кров людська — не водиця. Роман. — С. 175; далі — Кров); *І знову отець Вікентій питався їх [лісовиків] і про здоров'я, і про худобу, і про землю, а люди й не знали, що сказати, бо так, як при сповіді відділяється душа від*

тіла, хилитаючись, відділяється від них земля, — вона вже була їхньою і не їхньою (Хліб, 401).

У контекстах із ключовим словом *земля* актуалізується асоціативний зв'язок цього поняття із словами-поняттями *мрія, надія, сподівання*. Земля поставала в уяві, спогадах, снах селянина як його найдорожча мрія, марево, і хоч яка важка праця хлібороба на землі, його думи про свою землю завжди світлі, наприклад: *Неясно, десь на шляху, побачив [Давид] себе з Ульяною, як вони їдуть на добрих рахманних волах до своєї розжевої од раннього сонця землі* (Хліб, 152); *Як він [Мар'ян] любив косовицю! І коса і грабки аж виспівували в його руках. Не раз за чужою роботою в думках бачив себе на своєму полі з косою. Це був вінець його тихої надії. А як було не надіятися, адже ходив він не біля чого-небудь, а коло землі* (Хліб, 183); *На мить до нього [Чайченка] наблизилась продана земля, на мить дрібною іскоркою зажеврила нова надія, одвічне селянське сподівання* (Хліб, 44); *Вона [Романова матір] й досі, мов молода, живе у своїх мріях, і досі свято вірить в усі чутки про землю, як і в те, що, ідучи по землі, можна дійти до неба, і хай Роман не вигадує всяких дурниць, хоча б вони і в книжках писалися, бо земля і небо це одне, як тіло і душа чоловіка, тільки земля — це будень людини, а небо — свято її* (Хліб, 152-153); — *От, може, наріжуть землю, тоді інакше заживемо, — світяться очі далекою надією. І жінка [Явдоха] стрепенулась од неї, підійшла ближче до чоловіка [Матвія]* (Хліб, 466).

Розмір земельного наділу, власного поля, так само якість ґрунту — це поняття, до яких звертається селянин і в розмовах, і в думках. Письменник ословлює цю тему, використовуючи емоційно-експресивні номінації, зокрема, коли йдеться про малу кількість землі. Такі оцінні характеристики типові для внутрішньої, невластне прямої мови персонажів: *По-хозяйськи вшивши гребінь, увійшов [Мар'ян] до хати, вона [Фросина], маленька і проворна, сіла поруч з ним вечеряти, господарем назвала його, а він тільки зітхнув: **аби хоч осьмушка землі була в нього*** (Хліб, 183); *Та, видать, не тільки люди, але й боги поклали гнів на вбогих пасинків села, у яких **тільки й землі, що за нігтями*** (Хліб, 204). Те саме поняття передають уживані автором такі вислови: *шматок землі, клопоть землі, латка землі*.

На позначення великої кількості землі, а також її родючості вживає письменник образні вислови, в яких відбито усталені народні асоціації, зокрема порівняння родючої землі із їжею: *Бо там [в Америці] землі не міряно, а людей жменя. А де людей мало, там земля дешева від грибів* (Хліб, 213); *Так землі, земельки не міряно!* — і сумні очі Івана блиснули двома краплинами непевної надії, яка не раз то охоплювала його теплою повинню, то кригою обмерзала навколо серця. — *Да такої земельки, мов каша гречана: хоч бери ложкою і дітей годуй!* (Хліб, 41); *І зараз при згадці сердиться на норовисту доньку, а в ніздрях чує пахоці тлустого панського чорнозему! Ех, і земелька ж то! Хоч бери і ножем замість масла намазуй на хліб* (Хліб, 379); *Жінчина рідня ніколи не радувала Аркадія Валерійовича — ці золотушні пагони старовинного дворянського роду не здатні були дати хоч який-небудь зачучверілий цвіт на теперішній землі: масний подільський чорнозем, на якому посади дитину — і дитина виросте, спливав з їхніх рук, як спливає весною прибережний пісок* (Хліб, 296).

Один із основних мотивів творчості М. Стельмаха — переселення на чужі, просторіші землі. У зв'язку з цим мотивом актуалізовані в тексті роману «Хліб і сіль» епітети *сибірська, українська, рідна, чужа, далека, непочата, холодна (земля)*: — *Може, там просторніше буде, — сірою мрякою насовується на очі далекий потойбічний світ, але він його відганяє сібірською землею — своєю упертою і тривожною надією: може, хоч там посміхнеться йому доля* (Хліб, 26); *Далеко-далеко, мов осінні журавлі, залетіли селянські думи на чужу землю, грілись її теплом, і Вайнтроб не руйнував їх зайвим словом* (Хліб, 214); — *Чи вузол, чи петля — та мусить чоловік лізти в неї. Кому хочеться гиннути з голоду? — твердішає голос і висока постать хлібороба. — А може, й станемо на тій холодній землі не наймитами, а господарями* (Хліб, 42); *Та й, кажуть, є там [у Сибіру] ще така непочата земля, яку ні мужицькі межі, ні панські ланцюги не краяли* (Хліб, 49); *Чи думав колись у дні Запорізької Січі невідомий співець-нетяга, припадаючи осліпим видом до кобзи, бо його пісня від п'яних південних стенив дійде до напівзабутої землі холоду й снігу!?* (Хліб, 55); *У півсні, мов на терезах, погойдувалась сібірська та україн-*

ська земля, і думки то птицями летіли по них, то з болем ішли, мов колодники (Хліб, 29).

У контекстах, змістом яких є мрії селян про землю, на якій вони будуть не наймитами, а господарями, слововживання *земля* поєднує два значення 'край' і 'земельний наділ', тобто селяни-переселенці хочуть почуватися вільними в далекому краю і господарювати на власній землі, на своєму полі, мати власний ґрунт. Показове для стилю письменника синонімічне використання слів *земля, ґрунт, нива, поле*, пор.: *Якщо її [землю] мають багато людей, то може її мати і він, хай клаптик на дві-три косарські ручки, але свій. А коли цього клаптика він не годен мати у своєму селі, то матиме ниву в Сибіру (Хліб, 183).*

У зв'язку з актуалізацією теми землі частовживаними в текстах названих романів М. Стельмаха є такі вислови, як *нарізати, відрізати, наділяти, відчикрижити, межувати* землю. Вони з'являються у діалогах персонажів, які мають різне соціальне походження (в одних *відрізають* землю, іншим *нарізають* землю), тому згадані вислови мають різний прагматично-оцінний зміст у контекстах, пор.: ***Відрізали землю***, — *мало не задихався [Варчук], вириваючи зсередини клекітливі слова. — Це все одно, що перерізали мене надвоє і кинули посеред шляху. Скільки я на ту землю старався. Тягнувся до того достатку, і попливло моє щастя старцям у руки. Коли б серце вирвали, то й то легше було б... А то землю!* (Кров, 180); *Якубенко задумався, подивився на свої великі руки: — Не тягне, бачу, вас до земельки? Дивіться самі, а я вам хочу якнайкращого, бо добрі ви, батюшко, такі, наче й не батюшка. А яку ж земельку відчикрижив пан од церкви: найкращу, — зі смаком починає розповідати про захоплені шматки (Хліб, 288); — Сільські синоди. До слушного часу вони тихцем міряють панську землю. А слухина година от-от уже настане... То нащо нам відриватися від своєї землі? (Хліб, 214-215); В ті літа, коли межували землю, батько нашого пана по підказці Салоганового діда відчикрижив од церкви вісімдесят десятин, бо піп у нас був тоді такий, що не про землю, а про одне небо клопотався (Хліб, 287);*

— *А он і чутки пішли, що синоди в цьому році будуть нам наділяти землю: сім десятинок на кожний двір.*

— Які синоди, Лесю? — повертаються охолоджені строкарські думки від **чужої до своєї землі** (Хліб, 214).

Дуже важлива тема для розмов про землю — оцінка її родючості, тобто якості ґрунту. Епітетні характеристики на позначення цього поняття показові для тексту романів М. Стельмаха, пор.: *Давид рішуче повертає на край села, де на **гиблому ґрунті** якоюсь купиною стоїть не то хатка, не то старий бурдей* (Хліб, 156); *Що то за дивний і розкішний край [Поділля]: **ґрунт родючий**, ріки повноводі, навіть перли колись виловлювали в протоках Дністра* (Хліб, 419);

— Так на цьому ж мочарі нічого не вродить. З'їли ви за вік із нього хоч одну картоплину чи огірок?

— Не з'їла, Давиде, бо такий пропаций мій талан: для нього і на **тлустому чорноземі**, десть, окрім трав, нічого не вродить. А ти щось таки зможеш зробити й на моєму **невдобр'ї** (Хліб, 157).

Трапляються в текстах і рідковживані оцінки ґрунту: *невдобр'я, ледача земля* (А крїт, самі знаєте, на **ледачу землю** не сунеться (Хліб, 21).

Ледачий ґрунт протиставляється чорнозему, пор.: *Вгорі за ярами **ледачий ґрунт**, мов розмите кладовище велетнів, сірі камінними черепами і костомолами. Але одразу ж за шляхом земля якимось чародійним помахом залишає позаду всю прадавню застиглу хмуРНість і **рівно та зелено стелеться чорноземом** під сині краї неба* (Кров, 153).

І як синонім до слова земля, і як назва самостійного поняття 'родючий ґрунт' слово **чорнозем** реалізує свій позитивно оцінний зміст в авторських поетичних описах природи, наприклад: *Навколо них [переселенців], скільки оком скинеш, підіймаються засніжені поля. Під ногами, **сповитий в сніги, дрїмає чорнозем**, за яким споконвіку тужить хліборобська понівечена душа...* (Хліб, 66-67); ***Чорнозем підняв** на своїх мовчазних грудях зелене багатство [пшеницю] і, здається, сам **заслухався** його дрїмливою мовою. Яків теж прислухається до шепоту ниви і вперше в житті помічає, що зараз кожна шийка колоська, мов діамантом, перехоплена краплиною роси* (Хліб, 495).

Різні природні стихії залишають свої карби на землі. Тому вона буває і сухою, потрісканою, закам'янілою, і вологою, і

мерзлюю... М. Стельмах збагачує художній стиль персоніфікованими образами землі. Вони побудовані на звукових, зорових, одоративних асоціаціях, пор.: *Попід лісом бездоріжжям прямує чоловік, ледве чутно ворушачи губами, і тепер земля прислухається до перестуку краплин і лічби хлібороба. Він міряє землю не постіль, а по урочищах, тримаючи в пам'яті усі кроки довжини і ширини* (Хліб, 389); *Я [Ганна] ж просила пана, щоб все було по-доброму, — простягає руки до чоловіка [Івана], і враз дужий удар приклада валить її на розкислу вулицю. В темряві стогоном озвалася земля, а на ній заворушився темний вузол, що називається його дружиною* (Хліб, 443); *Земля прислухалася до придорожніх пісень і вухатими соняшниками, і вусатим ячменем, і втомленим житом, що ніяк не може нагодувати рід людський* (Хліб, 535); *Коли волами ореш, помітив, і земля краще пахне, бо до середини її, до живця добирася...* (Хліб, 152); *Над тихою святковою землею високими золотими мазками починається ранок* (Хліб, 306); *Він [Іван] кинув коні, запряжені в борони, і чимдуж побіг до матері, яка, здавалося, вросла в обвіяну сизувату землю* (Хліб, 435); *Коли запахне відталюю землею і березовим соком, птаці, розколюючи м'яку сонячну основу, приносять на святкових крилах вологе, іще з волохатим туманцем тепло* (Хліб, 202).

Подібно до того, як одухотворюється на сторінках романів М. Стельмаха земля, так і описи, характеристики людей не обходяться без порівнянь їх із землею. Серед порівнянь є прозорі, побудовані на зовнішніх асоціаціях, скажімо, з кольором землі, а є порівняння, метафори, в основі яких лежать глибокі психологічні асоціації, пор.: *І от він приходить до своєї матері, до темнолицької, мов свята земля, Катерини Чумак* (Кров, 207); *Дівчина скидає кожушок; чорна, мов земля, сорочка і якась подоба спідниці з гудзькуватого валу страхають навіть Терентія* (Хліб, 134); *І кора дерева, і рука людини однаково темні і потріскані, однаково в зморшки кори і руки до самої крові в'їлася земля* (Хліб, 25); — *Якове Дорохтейовичу, ви дуже вчена людина, аж учитель. Ви всякі високі науки проходили, а ми прості й темні, як сама земля, люди* (Хліб, 488).

Художня оповідь М. Стельмаха усіма своїми змістовими нюансами і стилістичними засобами виявляє глибоке співчут-

тя автора до *дітей землі*, напр.: *У свитах, киреях, сіряках, кожущиках стоять діти землі; одні прощаються з рідною стороною з ніяковим, сумовитим усміхом, іншим думи нахилили обважнілі голови, а в декого і скупа сльоза тремтить...* (Хліб, 179); *Несмілі шуми саду і лісу, блакитне березневе малювання поміж деревами, тугий перестук краплин, що вже закипають кригою, і зоряний цвіт у гіллі — усе нагадує той казковий чарівний край, який давно втратили убогі діти землі* (Хліб, 254); *І знову тяжкі думки від дрібної комахи попливли до невідомих столичних людей, які своїм папірцем мають вирішити долю дітей землі. Потім лісовики поклонились богам і старому Дунаю та й пішли мовчазними лісами в село на сповідь* (Хліб, 400). Саме через гірку долю хліборобів, кинутих у вир громадянської війни, письменник називає їх *пасинками землі*, пор. монолог про могилу матері: *Двічі за літо її [могили] скошує глухий сторож..., і в невеличких копицях сіна вітри перебирають сумовиті сторінки сотень різноманітних і водночас схожих одна на одну історій пасинків землі* (Кров, 172).

Мотив жорстокої боротьби за землю зумовлює символізацію слова *кров*, яке актуалізоване у прислів'ї, що стало назвою роману: *То сліпий Андрійко благав зрячих бути людьми, не проливати людську кров, бо вона не безрідна водиця, що тримається на хмарці й на травичці, в озері й криниці, а кров тільки тримається землі* (Кров, 207). За землю і в землю ідуть люди. Тому й означення *цвинтарна земля* має в текстах логічно-художню мотивацію: *Пізнього вечора Фросині погіршало. Вузлик із глиною вже не вибирав біль, а тиснув на серце тяжкою цвинтарною землею* (Хліб, 186); — *Живий чоловік, чуєте, про живе має думати. Хоч яка дорога цвинтарна земля, та годує вона тільки гробаря* (Хліб, 25); *А думи чоловіка незмінно поверталися до того клаптика землі, де під вишеньками, що вибилися з-під кореня, лежать його діти. Він уже обсадив їхню могилу шовковою травою і стокротками...* (Кров, 210).

Драматичні події громадянської війни, розподіл панської землі, змагання за кращі наділи родючого ґрунту спричинилися до народження вислову з таким узагальненим змістом: *не одного б уложили за землю у землю* (Кров, 174). У творах про

трагізм людських доль чимало розмов і роздумів про землю. Показовий діалог батька із сином:

— *А ти знаєш, що ті люди ладні вбивати за землю?! — ледве стримав приступ обурення.*

— *За землю, тату, і вбивати можна, — твердо промовив син чиймись словами. — Вона — свята.*

Супрун на хвильку оторопів, а потім з розмаху долонею вдарив Гната по обличчю:

— *Мовчи, сучий сину! Ти звідки, падлюко, знаєш, що таке земля і чи дорожча вона за кров?! Зароби її перше, порви спершу свої жили на ній!* (Кров, 115).

Широкі епічні полотна Михайла Стельмаха наповнені фольклорними поетичними образами, природними діалогами персонажів, побудованими на фразеологічних джерелах розмовної української мови, а також втіленими в досконалі мовні форми афористичними висловами. Це думи про **землю** як основну цінність для українського селянина: — *Ех, Іване, Іване. Земля — кругом наш мужицький вузол. Да який іще вузол: на все життя богом і людьми закручений, зав'язаний* (Хліб, 42); *У темному небі, як у чорноземі, стоїть Ченіга і своїм сяйвом нагадує, що найкраща мудрість людини — орати землю* (Кров, 146); *Земля — велике діло* (Кров, 152); — *Мені нема чого переїжджати: тут моя дідизна, тут моя земля. Я з грошика і з кошика жити не можу. А служби — це вітер, що не знати, як подме. Нема кращої служби, ніж коло землі* (Кров, 211).

Так устами своїх героїв письменник дає найвищу оцінку землі, а також праці на землі. Але земля — не лише об'єкт роздумів. Це ще й активний суб'єкт: вона *прокидається, радіє, озивається, шепоче*, тобто теж розмовляє, спілкується з людиною. Відчуття природної гармонії спілкування людини з землею передає автор і читачеві.